

Worden psychiatrische patiënten beter door het maken van kunst?

Arko Oderwald en Abel Thijs

Het museum Gugging ligt ongeveer 20 kilometer van Wenen, aan de rand van het Wienerwald. Er rijdt een bus naar toe, eerst langs de Donau en dan linksaf gestaag omhoog totdat we in Maria Gugging zijn aangekomen. Het dorp is ook bekend vanwege de replica van de grot van Lourdes, die zich in het Wienerwald bevindt.

De bus stopt voor een gebouw dat onmiskenbaar een paviljoen van een psychiatrische inrichting is dat rond 1900 is gebouwd. Verder weg staan nog meer paviljoens, maar er staat ook hypermoderne nieuwbouw. Het museum Gugging bevindt zich aan het eind van een steile weg, voorbij de kerk die altijd bij dit soort inrichtingen werd gebouwd. Het museum ligt vrijwel gescheiden van andere bebouwing. Het is een fris wit gevelfd voormalig paviljoen. Een eindje verderop is nog het bijbehorende Haus der Künstler, een vrolijk beschilderd gebouw waar psychiatrische patiënten wonen die tevens beeldend kunstenaar zijn. Een bordje op de deur zegt dat dit een privé woonhuis is, dus niet toegankelijk voor het publiek. Overal

rondom het huis zijn kunstuitingen te zien. Beschilderde (vogel)kastjes, stenen, banken en tegels verlevendigen de in maart nog kale natuur.

Bij het museum wordt je vrolijk, vriendelijk en herhaaldelijk begroet door waarschijnlijk een van de bewoners van het Haus der Künstler. Binnen ontmoeten we nog een paar bewoners, die naar wij vermoeden alle bezoekers geïnteresseerd begroeten. Vandaag zijn het er op dit uur niet zoveel, wij zijn de enigen. Op het eerste gezicht, maar dat kan bedrieglijk zijn, lijken de bewoners van het Haus der Künstler eerder een verstandelijke beperking te hebben dan een psychiatrische ziekte, maar het lijkt ons ongepast om daar verder navraag naar te doen.

Het museum oogt zeer professioneel. De ruimten zijn duidelijk recentelijk gerenoveerd. Behalve het museumgedeelte zijn er ruimten die als atelier dienen en is er een galerie die beeldende kunst van psychiatrische patiënten verkoopt.

Psychiatrische patiënten die beeldende kunst maken zijn niet onbekend in de geschiedenis. Een



Künstlershaus, Gugging, Oostenrijk. Foto: Arko Oderwald



Jean Dubuffet. Jardin d'Email, 1974. Museum Kröller-Müller. Foto: Arko Oderwald

van de eerste en bekendste is Adolf Wölfli, die in het begin van de 20e eeuw veel werk maakte dat thans in het Kunstmuseum in Bern te zien is. Er zijn ook sinds het begin van de 20e eeuw psychiaters geweest die meer dan gemiddeld geïnteresseerd waren in de kunst van hun patiënten. Een van de eerste was Hans Prinzhorn, die rond 1920 in opdracht van Emile Kraepelin een verzameling van tekeningen en schilderijen van psychiatrische patiënten aanlegde. Deze verzameling bestaat nog steeds en is te zien in Heidelberg. Ongeveer rond dezelfde tijd zorgde Walter Morgenthaler ervoor dat Adolf Wölfli bekend werd. In de jaren 50 van de vorige eeuw was het Leo Navratil die in de psychiatrische inrichting van Gugging op systematische wijze patiënten kunst liet maken, zowel beeldende kunst als poëzie. In Nederland werkte de hoogleraar psychiatrie Plokker in de jaren zestig veel met het (laten) maken van kunst. Zijn proefschrift *Geschonden beeld* gaat over de betekenis van deze kunst.

Kunst van psychiatrische patiënten kreeg na de tweede wereldoorlog steun vanuit de 'gewone' kunst in de persoon van Jean Dubuffet, van wie in het Kröller - Muller museum, in het beeldenpark, een reusachtige wit met zwarte, beloopbare, sculptuur te bewonderen is. Dubuffet muntte rond 1946 de term *Art Brut* voor kunst die niet door professionele kunstenaars wordt gemaakt. In 1972 werd daar door Roger Cardinal de term *Outsider Art* aan toegevoegd. Deze term is

enigszins paradoxaal: een kunststroming die zich definieert als een stroming die zich buiten de kunst bevindt. Dat de outsiders nu ook binnen zijn toont zich ook in het feit dat er musea en galerieën zijn ontstaan die gespecialiseerd zijn in *Art brut*, zoals bijvoorbeeld het Guislain museum in Gent, het *Art Brut* museum in Lausanne, *Art-en-marge* in Brussel en het al eerder genoemde Gugging bij Wenen, waar Leo Navratil de drijvende kracht was.

De Duitse arts, (toneel)schrijver en theatermaker Heinar Kipphardt kwam in contact met Leo Navratil, hoewel hij nooit Gugging heeft bezocht. Kipphardt was zijn na studie geneeskunde een korte tijd in Oost Berlijn arts-assistent psychiatrie aan de Charité. In 1950 wordt hij dramaturg in Oost Berlijn, hetgeen het einde van zijn medische carrière betekent. In 1960 besluit hij na onenigheid naar West Duitsland te verhuizen, waar hij uiteindelijk in München gaat wonen en werken.

Kipphardt is vooral bekend geworden als vertegenwoordiger van het 'Dokumentartheater', politiek geëngageerd en op politieke feiten gebaseerd theater. Andere bekende namen in deze traditie zijn Peter Weiss en Rolf Hochhuth. Het bekendste werk van Kipphardt is waarschijnlijk *In der Sache Robert J. Oppenheimer* uit 1964, waarin hij het lot schetst van de vader van de Amerikaanse atoombom die het militaire gebruik

ervan niet kon verhinderen en uiteindelijk tot landverrader werd bestempeld.

Zijn medische opleiding kwam terug in März, das Leben von einer schizofrener Dichter uit 1975. März was in eerste instantie een tv film over een psychiatrische patiënt. Het was midden in de tijd van anti-psychiatrie. Kipphardt had voor zijn research onder andere gebruik gemaakt van de geschriften van Leo Navratil. In oktober 1974 schrijft hij aan Navratil:

Toen ik onlangs een lang gekoesterde wens in vervulling kon laten gaan om een televisiefilm te maken waarin gepoogd wordt het leven van een schizofrene zieke te beschrijven, moest ik bij het verzamelen van grote hoeveelheden materiaal opnieuw sterk denken aan uw patiënt Alexander. Ik heb mij verstout om de door mij bedachte persoon enige trekken van de werkelijke Alexander te geven, waaronder enkele van zijn uitingen en levensomstandigheden en vooral enkele van zijn meeslepende gedichten, soms ook slechts twee of drie regels van een gedicht.

De eerder genoemde ontwikkeling in de beeldende kunst was intussen ook doorgedrongen tot de literatuur, waar in navolging van Dubuffet werd gesproken van Écrits Brut. Tegelijkertijd gooiden sommigen in de literatuur en met name de poëzie ook allerlei vormconventies overboord. Het resultaat van beider ontwikkelingen is, naar een titel van het tijdschrift Raster uit 1982, gestoorde teksten, waarvan het op het eerste gezicht niet duidelijk is of zij verbonden zijn met een psychische afwijking, dan wel bewust zo bedoeld zijn. Dit is bijvoorbeeld een gedicht van Ernst Herbeck.

Patiënt en Dichter

Dichter

Des te groter het leed
des te groter de dichter
Zoveel harder de arbeid
Zoveel dieper de zin

Patiënt

Hoe groter de onheil
Des te harder de strijd
Hoeveel erger het verlies
Des te Krankzinniger de verdoemden

Deze Ernst Herbeck, patiënt van Navratil, stond model voor März van Kipphardt. Hij kreeg Herbeck niet persoonlijk te spreken, want Navratil schrijft dat Herbeck niet uit zichzelf produceert, maar dat de gedichten het gevolg zijn van de dialoog tussen Navratil en Herbeck. Kipphardt heeft Navratil uiteindelijk één keer ontmoet op een congres in Linz.

De film, die op 23 juni 1975 door het ZDF werd uitgezonden, kwam onder moeilijke omstandigheden tot stand, omdat vrijwel geen enkele psychiatrische kliniek wilde meewerken aan de opnamen.

De angst van de collega's om de deksel van de pan te halen was schokkend. Hoewel niemand bestrijdt dat het om een goed draaiboek gaat, dat ook met de psychiatrische opvattingen te verenigen is, lukt het ons niet om een geschikte kliniek te vinden

schrijft hij aan de psychiater Manfred in der Beeck, bij wie hij onderzoek had gedaan voor zijn film. Kipphardt werkt ondertussen ook aan een roman die op de film is gebaseerd en die volgens Kipphardt de context beter in beeld brengt en ook vragen behandelt die in de film niet behandeld worden. Begin 1976 verschijnt de roman, nog steeds een klein juweeltje en een toonbeeld van de kritische distantie die Kipphardt zijn hele leven lang heeft gekenmerkt. De roman is zeker onderdeel van de anti-psychiatrische aanklacht van die tijd, maar laat tegelijkertijd van de romantische ondertonen van die visie niet veel heel. März is niet goed af in de inrichting, maar overleeft daarbuiten ook niet.

In de film en in de roman keert er ook iets terug van de voorliefde voor kunst van Leo Navratil. Directeur Feuerstein van Lohberg, de inrichting waar Alexander März verblijft, propageert kunst als behandeling.

Onze ervaring is dat door gespannen-agressieve Bleulerse psychosen juist Miro als aangenaam en vrolijk ervaren wordt, met name zijn skiërs. Miro, Feininger en Hundertwasser, maar daarentegen niet iemand als Schröder-Sonnenfeld, die zelf psy¬chotisch is, die roept aversies op. Ik heb kunnen vaststellen dat de waarde van psychopathologische kunst door zieken die zelf psychotisch zijn slechts zelden wordt

onderkend. De heden-tijdse kunst is de geest van de tijd die de zieke de mogelijkheid biedt verbanden te leggen en stimulansen geeft die de versuffing tegengaan.

Voor al in de film keert deze directeur meerdere keren als een soort running gag terug, meestal met bezoekers delibererend over de heilzame werking van kunst in de psychiatrie. Helemaal verwonderlijk is het dan ook niet dat na het lezen van het boek Leo Navratil in woede ontstak. Het is onduidelijk of dat komt door deze running gag, of door het feit dat März maar weinig baat heeft bij de kunst. Navratil wordt officieel (in een brief) vooral boos omdat Kipphardt volgens zijn mening te uitvoerig en zonder bronvermelding uit zijn werk en dat van zijn patiënt citeert. Merkwaardig is dat wel, want Kipphardt had dat al voor publicatie gemeld zoals we zagen, en bovendien aan Navratil voor Ernst Herbeck een honorarium gestuurd. Het werk van Navratil en Herbeck worden in film en boek ook genoemd als inspiratiebron.

Kipphardt gaat dus niet mee in de opvattingen over kunst van Navratil. Ook in Nederland laaide de discussie over de heilzame werking van kunst op. P.C. Kuiper, hoogleraar psychiatrie van de UvA deed in zijn boek *Ver heen* verslag van zijn psychose en opname in onder andere de Valeriuskliniek. Hij werd therapeutisch aan het schilderen gezet en dankte daar, volgens eigen zeggen, zijn herstel aan. In een artikel uit 1995 in de *Groene* citeert Eveline Brandt van den Hoofdakker hierover:

Ik weet niet hoe creatieve therapie bijdraagt aan genezing. Dat soort therapieën vinden meestal plaats naast andere. Vaak buigt een heel team zich over een patiënt, en ieder van dat team heeft het gevoel dat hij of zij veel aan de genezing heeft bijgedragen. De psycholoog denkt: de gesprekken die ik met iemand voer, helpen werkelijk; de dokters hebben het gevoel: die medicamenten zijn heel goed geweest; de arbeidstherapeut zegt: het is goed voor iemands zelfrespect om zo'n mooie kast te maken. En intuïtief denk ik: ja, natuurlijk is het goed voor mensen om iets moois te maken. Maar wat iemand er nou uiteindelijk weer bovenop helpt...

Ik ben nu zo'n vijfendertig jaar dokter en ik heb veel mensen zien opknappen en vaak wist ik niet waar dat aan lag. Het contact dat je met een patiënt hebt en de belangstelling die je toont, zijn al buitengewoon krachtige therapeutische factoren. Maar dat persoonlijke expressie of andere non-verbale uitingen een specifieke bijdrage aan het therapeutische proces zouden leveren, is nooit wetenschappelijk vastgesteld.

We zijn inmiddels weer twintig jaar verder. Weten we iets meer wat er waar is van de idealen en stellingen van Leo Navratil en anderen wat betreft de heilzame werking van kunst voor psychiatrische patiënten?

Er is weliswaar veel studie gedaan naar deze heilzame werking, maar vrijwel al deze studies ontberen een onweerlegbare uitkomst, zo bleek uit een Cochrane studie uit 2005, waarin men alle studies op dit gebied heeft vergeleken. Een studie die wel volgens de regels der kunst was opgezet, de Matisse studie, leidde in 2012 tot de conclusie dat kunstzinnige vorming geen verschil maakte in behandelresultaten van psychiatrische patiënten.

Het lijkt er dus op dat enerzijds het feit dat er af en toe mooie of intrigerende kunst wordt gemaakt door een psychiatrische patiënt geen direct causaal verband heeft met de psychiatrische stoornis en dat anderzijds het maken van kunst op zich zelf niet direct genezend werkt. Er is dus geen sterk argument voor kunst als therapie, hetgeen overigens niet betekent dat er dan ook een argument tegen is. Er kan nog veel en beter onderzoek op dit punt gedaan worden.

Het opnemen van Art brut in de officiële kunst heeft wel tot andere effecten geleid. Het valt in de galerie van Gugging op dat het oorspronkelijk idealistische karakter van deze kunststroming zich niet meer in de prijzen weerspiegelt. Er staan werken te koop die meer dan 10.000 euro kosten, met uitschieters naar meer dan 50.000 euro voor een originele Walla. Je ziet het er niet aan af eerlijk gezegd. De antropologe Alexandra Schüssler, die in 2002 een tijd meeliep in Gugging, was zelfs van mening dat de patiënten werden opgejaagd, ja zelfs gedwongen om te tekenen en schilderen omdat dat financieel profijtelijk was voor het instituut.

Maar dat alles is nu verleden tijd, want de directe bron van de Gugging kunst is al weer 9 jaar geleden verdwenen. De psychiatrische

inrichting is in 2005 opgeheven en de patiënten zijn overgeplaatst naar andere inrichtingen. Alles wat er van over is, zijn het museum en de bewoners van het Haus der Künstler. De oude paviljoens zijn nu omgebouwd en bieden plaats aan het Institute of Science and Technology Austria (IST), een topinstituut waar fundamenteel onderzoek in de biologische en mathematische wetenschappen wordt beoefend. Maria Gugging is nu bekend vanwege de replica van de Lourdesgrot en een topinstituut voor technologisch onderzoek. Het museum ligt nu gesitueerd tussen twee haast religieuze iconen van het verleden en de toekomst. Het wordt op de plattegrond van IST nadrukkelijk als onderdeel van het IST afgebeeld, maar is feitelijk een corpus alieneum, een outsider.

Wat de toekomst van het museum is zonder aanvoer, zonder zijn oorspronkelijke reden van bestaan en nu plotseling in een relatieve uithoek gelegen, is daarom onduidelijk. Susan Sontag heeft ooit de uitspraak gedaan dat goede kunst verontrust en verstoort, en dat gevoel ontbreekt grotendeels bij het werk dat thans in Gugging hangt, nu de bron daarvan is opgedroogd.

Dit artikel werd mede mogelijk gemaakt door het Fonds voor bijzondere journalistieke projecten.

Eerder gepubliceerd in Trouw 20 September 2014.